

ВОЗМОЖНА ЛИ ДЕПОЛИТИЗАЦИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВОСУДИЯ УКРАИНЫ?

Сергей Рабинович

Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ORCID: 0000-0003-4144-5439

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2021.02.00010>

Аннотация. В статье с методологических позиций социологии Пьера Бурдьё исследуется специфика взаимосвязей права и политики в конституционном судопроизводстве Украины. Поле конституционной юстиции представлено как особый юридический рынок, функционирующий по законам логики спроса и производства конституционной легитимности актов публичной власти. Продемонстрирована парадоксальность положения Конституционного Суда Украины, выступающего органом, чья деятельность должна основываться на принципе независимости, и одновременно – заложником и участником борьбы элит за перераспределение капиталов. Обосновано, что политизация конституционной юстиции проявляется в мотивах принятия решений Конституционным Судом, которые часто становятся результатом использования ресурсов внешнего воздействия на конституционное правосудие. Путем анализа биографических данных судей Конституционного Суда выявлены социальные факторы воспроизводства отношений зависимости и нравственного конформизма в их деятельности. На материалах практики Конституционного Суда показано, что власть органа конституционной юрисдикции над смыслом Конституции является не только неограниченной, но и дополнительно расширяющейся актами этого органа. Обозначены причины кризиса социальной легитимности Конституционного Суда в Украине. Обоснована необходимость совершенствования институциональных механизмов отбора будущих стражей Конституции.

Ключевые слова: юридическое поле, политический рынок, конституционная юстиция, верховенство права, легитимность, политизация Конституционного суда.

Полнотекстовая версия статьи доступна на украинском языке.

ЧИ МОЖЛИВА ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ?¹

Сергій Рабінович

Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4144-5439

Анотація. У статті з методологічних позицій соціології П'єра Бурдьє досліджено специфіку взаємозв'язків права і політики у конституційному судочинстві України. Поле конституційної юстиції представлено як специфічний юридичний ринок, який функціонує за логікою попиту і виробництва конституційної легітимності актів публічної влади. Продемонстровано парадоксальність становища Конституційного Суду України, який виступає органом, чия діяльність має ґрунтуватися на засаді незалежності, і водночас є заручником і учасником боротьби еліт за перерозподіл влади і капіталів. Обґрунтовано, що політизація конституційної юстиції виявляється в мотивах ухвалення рішень Конституційним Судом, які часто стають результатом використання ресурсів зовнішнього впливу на конституційне правосуддя. Шляхом аналізу біографічних даних суддів Конституційного Суду виявлено соціальні чинники відтворення відносин залежності і морального конформізму в їхній діяльності. За матеріалами практики Конституційного Суду показано, що символічна влада органу конституційної юрисдикції над змістом Конституції є не тільки необмеженою, а й додатково розширюваною актами цього органу. Позначено причини триваючої кризи соціальної легітимності Конституційного Суду в Україні. Обґрунтовано необхідність удосконалення інституційних механізмів відбору майбутніх охоронців Конституції.

Ключові слова: юридичне поле, політичний ринок, конституційна юстиція, верховенство права, легітимність, політизація конституційного суду

¹ Автор висловлює вдячність своїм шановним колегам Сергію Васильовичу Різнику та Дмитру Олександровичу Вовку за поради і конструктивні зауваження до рукопису статті.

Сумнів ніколи не буває надмірним,
коли сумніваєшся в державі.

П. Бурдьє, *Дух держави*

Українських громадян, для яких символом існуючого колись зв'язку із радянською державою стала книжечка, офіційно названа «паспортом громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року»,¹ складно здивувати залежністю державних законів не від декларованих у конституції правових цінностей, а від логіки революційної доцільності. Послідовний ланцюжок рішень вищих органів державної влади (люстрація, декомунізація, санкції тощо) увиразнюють цю логіку, яку не спростовують зміни президентів і парламентів, і на яку гнівно вказували автори Маніфесту Комуністичної партії, звертаючись до буржуазії: «Ваше право це лише зведена до закону воля вашого класу...».

В посттоталітарній Україні на необхідність роз'єднати право і політику нині вказують програмні заклики правознавців до того, щоби встановлюване державою право не було пов'язане з політикою відносинами підпорядкування і не розглядалося лише як засіб виконання політичних рішень і як предмет політичних маніпуляцій (Vovk 2020: 82).

Для того, аби рухатися в напрямку більшого унезалежнення права від політики як до бажаного соціального стану, слід спиратися на доволі чітке смислове розрізнення правового і політичного. Таке розрізнення матиме практичний сенс за умови, якщо буде встановлюватися на емпіричній основі, стосовно певної сфери юридико-політичної практики. Як видається, якісна своєрідність права і політики та їхній взаємозв'язок найбільш наочно виявляються в знаковому місці їхнього перетину – конституційному правосудді.

У тих правопорядках, які мають писану конституцію, конституційна юстиція є традиційним елементом інституційного дизайну і таким, що має здійснюватися на засадах верховенства права, засобом контролю за конституційністю рішень органів політичної влади, а також вирішення компетенційних конфліктів між ними. Конституційне правосуддя є заснованою на інтерпретації тексту Основного закону формою вироблення офіційних суджень про «правове» і «справедливе», і в цьому сенсі – прямим вираженням державної правової політики.

У західноєвропейському правознавстві сформовано два погляди на відношення права і політики у конституційному правосудді. Згідно з першим, рішення органів конституційної юстиції є «справжніми» судовими рішеннями, тоді як згідно з

¹ У низці офіційних актів України СРСР після свого розпаду одержав назву «колишнього» Союзу РСР. Це, вочевидь, мало на меті підкреслити незворотність розриву з радянським минулим. Законом «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 року усіх громадян колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на її території, поряд із іншими, визначеними цим Законом категоріями осіб, було визнано українськими громадянами. До 1 січня 2005 року громадяни України для підтвердження свого громадянства мали право використовувати радянські паспорти.

другим – це політичні рішення у формі судових рішень. Між цими поглядами, втім, не існує антагонізму, оскільки вони виражають два доповнювальні аспекти взаємозв'язку права і політики.

Реальна практика органів конституційного контролю засвідчила виникнення в їхній діяльності феномену «політизації», наявність якого визнається як самими суддями КС, так і іншими конституціоналістами (Ovsepian 1996: 32–33; Sajó 1999: 237; Teslenko 1999: 11–13; Shyshkin 2018: 11, 121–122; Slidenko 2020: 221–223). Проте й дотепер залишаються відкритими питання, чи є боротьба правових позицій, обстоюваних конституційними суддями, самою лише тільки політичною боротьбою, яка ведеться за допомогою юридичної зброї? Якщо ні, то за яких умов можливо ставити питання про деполітизацію конституційної юстиції? На жаль, у низці розвідок, присвячених конституційній юстиції (див., наприклад: Selivanov 2006; Bryntsev 2013–2015; Hultai 2017), ці питання навіть не ставляться – попри те, що в українському правознавстві вже є низка важливих напрацювань із означеної проблематики.

Так, ґрунтовно розроблені історія становлення і розвитку конституційної юстиції в Україні (Myronenko 2011), психологічний та культурний виміри конституційного судочинства, а також порівняльно-правові аспекти політизації конституційних інститутів (Yevsieev 2013, 2016, 2017). Особливе значення мають публікації з проблем *політичної юриспруденції* – напряду політико-соціологічних досліджень, який вивчає судові рішення з погляду різноманітних політичних впливів (Rosenblum 1955; Egorov 1989; Guarneri & Pederzoli 2002; Loughlin 2016; Koziubra 2005; Grigoriev 2017; Yevsieev 2019). Для розвідок із щойно згаданого напряду ключовою є теза про те, що суди є політичними установами-агентами і мають сприйматися як субінститути політичного процесу (Khovanskaya 2010: 11).

У вітчизняній літературі з питань політичної юриспруденції Конституційного Суду України (далі – КС, Суд) нерідко мають місце дві крайнощі. Однією з них є вузько ситуативний емпіричний аналіз рішень Суду, здійснюваний з прагматичних позицій тієї чи іншої політичної доцільності. Іншою ж крайністю є розгляд практики Суду з юридико-догматичних або ж із надміру ідеалізованих та відірваних від реалій політичного процесу позицій. В останньому випадку мислення у ціннісних категоріях «конституціоналізму», «верховенства права» і «незалежності правосуддя» часто перебиває шлях до виявлення реальних соціальних механізмів відтворення феномену політизованості української конституційної юстиції. Задля справедливості зауважу, що сприйняття судової діяльності як апіорі «незалежної» і «безсторонньої» загалом вважається притаманним європейським розвідкам із цих питань (Khovanskaya 2010: 14–16).

Таким чином, дослідження політичної юриспруденції конституційних судів часто виявляються ніби розтягнутими між констатаціями того, що «маємо» і закликами до того, що «має бути», між описом політичної практики, з одного боку, та нормативною мовою юридичних фікцій – з іншого. Доводиться констатувати, що наразі як у політології, так і в правознавстві не запропоновано пояснювальної моделі, яка б дозволила не протиставляти обидва виміри взаємодії права і політики в

конституційній юстиції, а поєднати їх, вмістивши дані емпіричного аналізу у ширший теоретико-соціологічний контекст.

Своєю нерозв'язаністю означені проблемні питання значною мірою завдячують їхньому міждисциплінарному і методологічному характеру. Вони знаходяться на стику різних дослідницьких сфер і належать до предметів соціології конституційного правосуддя як складової соціології права, політичної соціології, політичної філософії і філософії права. Емпіричний аналіз, широко використовуваний у політичній юриспруденції, дозволяє здійснити первинне узагальнення даних, однак іще не дає засобів для опису соціального простору, в якому відбувається конституційне судочинство. Сам по собі він іще не розкриває діалектику соціальної зумовленості рішень конституційної юстиції, її взаємозв'язки з іншими структурами соціального простору – політичними та економічними.

Отже, для того, аби вирішувати ці питання, необхідний міждисциплінарний синтез. Методологічною основою такого синтезу може, на мій погляд, бути концепція знаного французького соціолога П'єра Бурдьє (1930–2002), праці якого, за нечисленними винятками (Serdiuk 2007: 68–69, 72–75, 216; Maslovskaja & Maslovskii 2015), поки що не використовуються пострадянськими правниками. Підхід Бурдьє цікавий тим, що дозволяє виявити зв'язки між змінами в структурі соціального простору, які відбуваються внаслідок політико-економічних перетворень, між взаємним розташуванням полів державної влади, юридичного і політичного поля та смисловим полем офіційних правових позицій, які виробляються Судом.

Відтак у своїй статті я маю на меті виявити специфіку взаємозв'язків державного права і політики в конституційному судочинстві України, розкрити теоретичні основи розгляду проблеми політизації конституційної юстиції і позначити практичні напрями її вирішення в Україні.

У першій частині статті (1) конституційне судочинство осмислюється, з опертям на концепцію П. Бурдьє, як ринок, товаром на якому є конституційна легітимність актів публічної влади. Тут буде уточнено зміст поняття політизації конституційної юстиції і визначено ті межі політизації, перетин яких призводить до зменшення символічного капіталу КС. У другій її частині (2) я, за матеріалами практики Суду, намагаюсь виявити зв'язки між місцем Суду у структурі того, що Бурдьє називає «юридичним полем», боротьбою на політичному ринку і підходами КС до оцінювання конституційності. В третій частині (3) – прагну позначити чинники, завдяки яким пострадянські трансформації виявляються сумісними з відтворенням у професійній поведінці суддів КС ціннісних установок і практик, витоки яких сягають часів СРСР. Зрештою, буде вказано на перспективи реформування інституту вітчизняного конституційного судочинства.

1. Юридичне поле і «тонкі червоні лінії» його політизації

У соціології Бурдьє центральними є концепти соціального поля і капіталу. Головна перевага концепту поля в тому, що він пропонує «цілісну систему пов'язаних питань,

що рятують... від теоретичного вакууму позитивістського емпірицизму й емпіричної порожнечі суто теоретичного дискурсу» (Bourdieu & Wacquant 2015: 66).

Поле влади є конфігурацією відносин між позиціями, що їх займають у ньому агенти та інституції цього поля. Ці позиції об'єктивно визначені своїм наявним чи потенційним розташуванням у «структурі розподілу певного виду влади (капіталу), володіння яким дає доступ до специфічних переваг, що є ставкою у цьому полі, а також своїм об'єктивним ставленням до інших позицій (домінування, підкорення, гомології тощо)» (Bourdieu & Wacquant 2015: 54). Дослідник розглядав соціальні поля як ринки, на яких існують виробництво, попит і пропозиція особливої продукції – економічного, політичного, культурного (символічного) капіталів. Межі поля є ставкою в боротьбі за монопольне становище в ньому.

Згідно з Бурдьє, агентам притаманні габітуси – системи схем сприйняття і оцінки, які дозволяють їм надати смисл соціальному світу. Їхні системи диспозицій виникають завдяки інтерналізації певного типу соціальних і економічних умов. Габітуси відповідають позиціям агентів у структурі соціального простору («принцип відповідності форм габітусу соціальним групам та класам»).

Поле влади постає місцем боротьби між агентами різних соціальних полів (політичного, економічного, юридичного), які виступають також агентами мереж особистісних неопатримоніальних залежностей, ресурси яких чинять відчутний вплив на боротьбу за межі юридичного поля (Médard 1976; Helmke & Levitsky 2006; Fisun 2006; Rabinovych 2013). У сучасних «демократіях із прикметниками» («суверенних», «керованих» тощо) цей вплив стає особливо суттєвим.

Юридичне поле – місце соціальної й політичної боротьби різних соціальних сил. Це місце конкуренції за монополію на «право встановлювати право», символічної боротьби за владу «виробляти і нав'язувати легітимне бачення світу». Автономія цього поля менша порівняно з іншими полями (зокрема, живопису, літератури чи науки). Відтак юридичне поле є «політичним компромісом між непримиренними вимогами». Воно постійно конкурує за свої межі з іншими полями (Bourdieu 2007: 78; Bourdieu 2005: 24; Bourdieu & Wacquant 2015: 56)¹.

Сегментом політичного та юридичного полів, місцем перетину їхніх силових ліній є конституційна юстиція – символічний ринок, який функціонує за логікою попиту і виробництва офіційної легітимності рішень публічної влади, легітимації розподілу і перерозподілу адміністративно-компетенційних, інших символічних та матеріально-фінансових капіталів. У правопорядку, встановленому нашою державою, головним гравцем у цьому полі є Конституційний Суд – інституція, наділена виключним правом офіційно інтерпретувати зміст Конституції. Боротьба за межі юридичного поля ведеться на полі конституційної юстиції і набуває форми змагання

¹ Та обставина, що гравці можуть грати не тільки з метою зберегти або збільшити свій капітал, але і для того, щоби змінити самі правила гри, ілюструється конституційним процесом в Україні. У цьому процесі конфлікти інтересів агентів економічного і політичного полів (які часто є одними й тими ж особами) трансформуються в конституційні конфлікти: достатньо згадати «маятникові» трансформації систем розподілу влади у 2004, 2010 і 2014 роках.

за смисл конституції. Учасниками змагання стають агенти юридичного, політичного і економічного полів.

Парадоксальність становища Суду в цій грі полягає в тому, що він виступає водночас у двох іпостасях: як виробник юридичних смислів конституційності і як заручник та учасник боротьби політичних еліт. Судовий вердикт породжується як логікою політичного поля, так і логікою поля наукового, яке «доручає владу арбітра конкуренції між рівними професіоналами» (Burdieu 2005).

Як свідчить досвід постсоціалістичних держав, конфлікти загальнонаціональних представницьких органів (парламенту і президента) із конституційним судом можуть набувати характеру кризи, на подальший розвиток такої чинять вплив інституції та інші актори уже міжнародних сегментів політичного й економічних полів. Прикладами цього можуть слугувати політико-правові події в Угорщині 2012 – 2013 років, Румунії 2013 року, Польщі 2015 року, а також в Україні в жовтні-листопаді 2020 року. Таким чином, конфігурації юридичного поля змінюються під впливом взаємодії міжнародних інституцій із національними органами влади. У боротьбі за визначення меж цього поля у постсоціалістичних державах Центральної та Східної Європи задіюються економічні, політичні й культурні ресурси таких гравців як МВФ, G7, Європарламент, ПАРЕ та ін. Ці обставини додатково ускладнюють загальну картину боротьби за домінування на політичному ринку і розподіл влади в юридичному полі.

Подальший виклад потребує уточнення значення поняття *політизації* поля конституційного судочинства. Вирішити це завдання можна, звернувшись до сутності цього інституту та його специфічної юридико-політичної природи.

Відносна автономність поля права щодо політичного поля не дозволяє розглядати акти конституційного суду лише як деякі порожні форми, позбавлені власного змісту і наповнені лише змістом політичним. Натомість існує певний специфічно правовий зміст цих актів, який задається самою логікою державно-юридичного регулювання (зазвичай – логікою формально-юридичною), внутрішніми смисловими зв'язками правових принципів, ідей і концепцій (легістського, природно-правового чи соціолого-правового спрямування). Тому, на мій погляд, можна вести мову про наявність у конституційно-правових актів відмінних змістів: формально-юридичного, ціннісно-правового та емпіричного (політичного, ідеологічного, економічного тощо). Так, наприклад, емпіричний зміст Рішення КС у справі про смертну кару (Rishennia 1999) визначався тими головними мотивами, цілями і фактичними наслідками, на настання яких воно було спрямоване: виконанням вимог Ради Європи, членом якої Україна стала 1995 року, щодо повного припинення винесення і виконання смертних вироків.¹ Ціннісно-правовий зміст цього акту Суду полягав у визнанні пріоритету людського життя і відповідного права кожного щодо цінностей відплатної справедливості і громадської думки. Формально-юридичний же зміст Рішення зводився до визнання неконституційними тих норм Кримінального

¹ З березня 1997 року в Україні на виконання смертних вироків було накладено мораторій.

кодексу України, які передбачали цей вид покарання, що мало наслідком автоматичну втрату ними чинності.¹

Оскільки конституційне право є юридичною формою політичних відносин державного владарювання (див.: Kozlova & Kutafin 2008: 31–37; Avakyan 2014: 23; Sharoval 1997: 8), неможливо заперечувати предметну політичність і конституційного судочинства. В Україні ця ознака інституту конституційної юстиції набула навіть своєрідне офіційне визнання в одному з прикметних актів політичної юриспруденції – постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 березня 2018 року. Верховний Суд послався на політичний характер формування і на специфіку повноважень Суду, завдяки чому, на думку Великої Палати, КС слід вважати «більшою мірою політичним, ніж судовим» органом державної влади (*Postanova* 2018). Про стримування такої політичності, вочевидь, не може бути мови: адже це означало би, по суті, безглузду спробу «стримати» сам предмет конституційної юстиції.

Отже, доцільно розрізняти, з одного боку, іманентну та об'єктивну *політичність* конституційної юстиції, а, з іншого – її *політизацію* як характеристику способу здійснення конституційним судом своїх повноважень.

Чинниками політичності є:

- 1) предмет конституційної юстиції (тобто самі відносини державного владарювання і ті спірні питання, які розглядаються конституційним судом);
- 2) її політико-правове призначення (врегулювання політико-правових конфліктів, що виникають з приводу рішень парламенту, президента і уряду та вирішення інших спірних державно-політичних питань);
- 3) політичний ефект актів конституційного судочинства (збільшення/зменшення капіталу² учасника спору, інші реальні зміни в державно-владних політичних відносинах).

З огляду на сказане, так званий «стандартний рівень» політичності конституційної юстиції окреслюється трьома щойно вказаними показниками: її політичними предметом, призначенням і ефектом рішення конституційного суду.

¹ У низці інших актів КС формально-юридичною є не тільки наслідки, а й їхня аргументація (рішення у справах із компетенційних спорів між вищими органами влади, рішення, мотивовані порушеннями конституційної процедури та ін.).

² Бурдьє вважає капіталом те, що ефективно у певному полі як зброя і як ставка у боротьбі, ведучи мову про капітал економічний, культурний і соціальний як основні форми (види) капіталу (Bourdieu & Wacquant 2015: 56). Соціолог виділяє також символічний капітал як «капітал у будь-якій його формі, яка сприймається символічно у зв'язку з деяким знанням» (Bourdieu 2002: 60). В сучасній економічній соціології виокремлюються також «адміністративний» капітал, пов'язаний з владою одних агентів регулювати доступ до ресурсів і видів діяльності інших агентів, а також «політичний» капітал як здатність до мобілізації колективних дій, участі в цих діях і до репрезентації інтересів (Radaev 2002: 27–28). У зв'язку з цим політичний ефект рішення КС часто стосується обсягу адміністративного капіталу Президента, Парламенту чи Уряду: йдеться, зокрема, про рішення з питань конституційності надання цим суб'єктам окремих владних повноважень (*Rishennia of the Constitutional Court of Ukraine* 2020b, 2020c).

Поняття політизації конституційної юстиції прямо пов'язане з визначенням юридичних меж розсуду конституційного суду і політичного розсуду інших гілок державної влади. Таке розмежування, як уже відзначалося, є предметом постійної боротьби, що ведеться в юридичному полі. Воно вказує на тонку межу між здійсненням Судом його титульної контрольної функції та офіційно невизнаної функції правотворчості, здійснення якої зазвичай не викликає серйозних заперечень доти, допоки не пов'язується зі змінами самої конституції або ж зловживанням владними повноваженнями. «Політизація» означає вихід за межі цього розсуду, порушення цих меж. Оскільки ж останні встановлені у тексті конституції, вони, так би мовити, визначені недостатньо визначено, що неминуче передбачає їхню інтерпретацію. Отже, постає питання про інтерпретацію меж інтерпретаційного розсуду Суду.

В аспекті легітимності як «легальності» проблема політизації полягає у визначенні органу, наділеного компетенцією визначати межі розсуду політичних органів влади, з одного боку, та судових інстанцій – з іншого. Інакше кажучи, суть справи в тому, за ким в юридичному полі визнається право вирішувати питання про (не)дотримання цих меж. У випадку із інстанціями, яким надано право ухвалювати остаточні рішення, тут виникає «парадокс всемогутності», тобто відсутність інституційних засобів обмеження політизації. Це зумовлює ключову роль уже внутрішнього, моральнісного самообмеження судової влади. У цьому разі поняття політизації конституційної юстиції втілює вже зовнішню, неофіційну оцінку інтерпретації Судом меж власного розсуду і (де)легітимізує таку інтерпретацію. Завдяки своєму неофіційному характеру це поняття виражає міру легітимності рішень Суду і оцінку розміру символічного капіталу довіри до нього з боку юридичної спільноти.

Поряд із цим, існує також інший смисл поняття політизації, за якого її в принципі теоретично можливо (хоча практично вкрай ускладнено) стримувати. Йдеться про таку політизацію, яка виявляється у відхиленні цільової спрямованості конституційної юстиції від пошуку балансу політичних інтересів на засадах власної логіки юридичного поля, в ігноруванні нею таких, що сприймаються спільнотою кваліфікованих користувачів як очевидні, смислів визначених конституційних імперативів на користь суто емпірично мотивованого просування інтересів окремих гравців поля.

Цілісність і нерозривність смислової матерії юридичного поля України, до якого включено європейські стандарти верховенства права, забезпечується за рахунок збереження певної смислової тяглості і стабільності визначальних елементів, відносної єдності їхніх значень, достатнього рівня передбачуваності офіційних інтерпретацій. Наявність спільного світу юридичних смислів, які сьогодні утворюються у взаємодії між практикою національних та міжнародних інституцій, є необхідною передумовою як формування, так і збереження високого фахового авторитету конституційного судочинства.

З урахуванням цього, аномаліями виступають випадки політично зумовленого ігнорування конституційними судами власної попередньої практики, довільне оперування усталеними смисловими значеннями, нехтування смислами міжнародних

стандартів верховенства права, непередбачуване приписування значень конституційним термінам, які завдяки цьому випадають із загальної смислової тканини юридичного поля. Це призводить до розривів і фрагментації юридичного поля, до смислової ізоляції конституційної юстиції в цьому полі й, зрештою, до зменшення символічного капіталу довіри до Суду (Porov 2006; Druzenko 2020). Прорівень же легітимності конституційної юстиції серед пересічних громадян (за іронічною термінологією Бурдьє, «профанів») може йтися тільки стосовно самого КС, але не його рішень, юридичний зміст яких зазвичай не становить інтересу для широкої громадськості.

Участь Суду у конституційних конфліктах може мати наслідком як збереження або збільшення символічного капіталу його авторитетності у фаховому юридичному середовищі у разі мужнього протистояння грубим порушенням принципу верховенства права з боку парламентської більшості, як це мало місце, наприклад, в Угорщині, Польщі та Румунії (Yevsieev 2017: 205–215; Boryslavska & Granat 2021), так і певний брак легітимності його рішень – у разі, якщо зміст і обґрунтування рішень КС явно не відповідають створеним попередньою практикою Суду очікуванням агентів юридичного ринку, а тенденції розвитку цієї практики виявляють високий ступінь політизації діяльності КС.

У Висновку Європейської комісії «За демократію через право» щодо конституційної ситуації в Республіці Молдова 2019 року Комісія зазначила:

...аби добитися поваги, конституційні суди, так само як і загальні суди, перш за все повинні поважати свої власні процедури і принцип рівності сторін. (Venice Commission 2019: para. 36, 53)

Згодом цей критерій легітимності конституційної юстиції було відтворено у висновках, наданих у зв'язку із тією політико-правовою ситуацією, яка склалася в Україні в зв'язку із ухваленням Судом Рішення від 27 жовтня 2020 року (Venice Commission 2020).¹

Революційні зміни влади на пострадянському просторі (Киргизстан 2010 р., Україна 2014 р.) дають приклади делегітимаційних оцінок діяльності окремих суддів КС і навіть розформування Конституційного Суду (Киргизстан 2010 р.) – оцінок, які завдяки перемозі повстанців стають уже офіційними (*Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy* 2014, *Dekret* 2010, Rabinovych 2019: 83–85).

2. Злети і падіння Конституційного Суду України

За власною логікою державно-юридичного поля України Суд як монополіст офіційної інтерпретації Основного Закону перебуває у вигравному становищі щодо Парламенту і Президента. Тут слід, однак, зробити суттєве застереження, що в Україні в практиці вищих органів державної влади неодноразово мали місце прояви неповаги як до Конституції, так і до незалежності конституційної юстиції (Myronenko 2011: 617–619, 621–625, *Zvernennia* 2021), а також існує проблема виконання рішень Суду

¹ Рекомендаційний характер оцінок Комісії, вироблених за межами державного юридичного поля, робить їх морально-політичним ресурсом символічної боротьби за межі цього поля у державі.

(Holovan 2010, Malyshev & Kyrychenko 2016). Щойно згадані прояви, так чи інакше, характеризують поведінку кожної з осіб, що обіймали пост Глави держави з часу утворення КС.

Особливість позиції Суду та його суддів у полі влади виявляється в їхній структурній залежності від розстановки політичних сил у цьому полі і від ситуативної зміни владних ієрархій. Логіка ринку дає підстави припускати також особисту залежність окремих суддів від тих чи інших політичних покровителів – зокрема від тих, які сприяли їхньому обранню чи призначенню.

В українських реаліях брак незалежності Суду лише почасти є виявом загальної відносно невисокої автономії юридичного поля стосовно поля державної влади, на яку вказував Бурд'є. Натомість значно більшою мірою політична залежність судді КС зумовлюється іншими – інституційними та особистісними чинниками: обмеженим строком перебування на посаді, що змушує суддю враховувати перспективи подальшої діяльності, цілою низкою форм узаконеного та неформального впливу на суддів КС (Savenko 2001: 75–76). Символічний капітал звань і нагород, економічний капітал, фінансове та інше матеріальне забезпечення, ресурси психологічного тиску та іншого інформаційного впливу тощо – все це слугує знаряддями боротьби за емпіричний зміст і смисл конституційного тексту, який стає ставкою у цій боротьбі.

Уявлення про зміст і форми політичної боротьби за владу над полем української конституційної юстиції дає монографічне дослідження, яке належить перу судді Конституційного Суду України у відставці О. Мироненка. У книзі згадуються численні випадки тиску на Суд з боку різних політичних сил, передовсім Президента та його адміністрації: шість згадок про випадки «шаленого» тиску на суддів КС з боку Банкової, ще цілу низку ситуацій, в яких відбувався тиск на Суд з боку президентської адміністрації і урядових структур; «безпрецедентний» тиск на суддів КС з боку різних політичних угруповань, народних депутатів та ін. (Myronenko 2011: 617–619, 621–625, 628).

В Україні змагання на полі конституційної юстиції відбуваються в соціальному просторі, який, як відомо, характеризується, не надто високим загальним рівнем політичної і правової культури, «антиюридизмом»¹ найвпливовіших гравців політичного поля (Myronenko 2011: 616–617), і поширеністю правового нігілізму, який суттєво зростає у пореволюційні періоди (see: Livi beresh 2019).

З урахуванням всіх згаданих умов, мабуть, не може викликати подиву те, що інтегровані в рішеннях КС особистісні моральнісні диспозиції його суддів не надто часто засвідчують політичну незаангажованість і прагнення виявити у конкретній справі конституційний смисл верховенства права і справедливий баланс інтересів, а не знайти конституційні аргументи, «підходящі» для заздальгідь прийнятого політичного рішення. Поряд із цим політизація поля конституційної юстиції чи то у формі односторонньої орієнтації Суду на ключових політичних гравців, чи то в ролі

¹ Цей термін в О. Мироненка позначає, по суті, відверту зневагу до конституційних і законодавчих обмежень у здійсненні політичної влади.

самостійної «гри» в політичному та економічному полях знижує загальний рівень легітимності його рішень.

Історія становлення і розвитку поля конституційного судочинства в Україні тісно пов'язана з боротьбою в полі державної влади. Ця історія містить як безсумнівні практичні й теоретичні здобутки, як юридично бездоганні рішення Суду, так і водночас низку фахових помилок та свідчень браку політичної незалежності. Значна кількість взірцевих, на думку багатьох фахівців, рішень КС із захисту особистісних і політичних прав людини відноситься до періоду діяльності його першого складу у 1996–2005 рр., а також, зокрема, у 2009, 2011, 2012, 2015–2018 роках. Ці рішення, разом із десятками рішень Суду в справах, які виникають із спорів між вищими органами державної влади, є ілюстраціями іманентної політичності конституційної юстиції, але не тієї її «політизації», яка належить до її якісних недоліків.

У практиці КС можна вбачати специфічно трансформовані прояви радянського стилю владно-управлінської діяльності та групових габітусів (Shmatko 1998) її суб'єктів. Такі прояви мають непряме вираження, опосередковане власною логікою поля конституційної юстиції. Ця логіка втілюється у процесуальних особливостях розгляду справ, структурі, мові і аргументації актів Суду, яка формально завжди ґрунтується на тексті Конституції. Серед ціннісних установок і диспозицій, опосередковано виражених у політизованих рішеннях КС, слід назвати передовсім моральнісний конформізм як орієнтацію на найсильніших політичних гравців – носіїв найвагоміших ресурсів впливу на суддів Суду. Ці установки втілюються у таких стратегіях колективної дії суддів як ухилення від прийняття «незручних» рішень – «стратегічна втеча» (Yevsiev 2017: 180), затягування розгляду справ. Тактичними ж процесуальними інструментами реалізації цих стратегій стають відмови у відкритті конституційного провадження, припинення провадження, закриття провадження, продовження строку вирішення питання та ін.

Далі, не ставлячи за мету докладно характеризувати історію розвитку конституційної юстиції, виокремлю кілька знакових рішень, небезспірних з погляду їх відповідності Основному Закону і показових з огляду на їхній негативний вплив на капітал соціальної довіри до КС.

Насамперед слід згадати Рішення КС у справі щодо строків перебування на посту Президента України від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003. Цей акт Суду відкрив Л. Кучмі, який уже другий строк поспіль (1994–1999, 1999–2005) обіймав посаду Президента України, можливість балотуватися на цю посаду втретє на виборах 2004 року, незважаючи на пряму заборону, що містилася в чинній Конституції. У цьому Рішенні предметом символічної боротьби став смисл часових запобіжників проти надмірної концентрації влади й авторитаризму. Саме тут КС, як зауважує О. Мироненко, «остаточно зізнався у пропрезидентській спрямованості своєї діяльності» (Myronenko 2011: 586). Боротьбу позицій в Суді виявили окремі думки суддів М. Савенка, П. Ткачука і В. Шаповала. Так, згідно з оцінкою М. Савенка, згаданий акт КС за його змістом взагалі «проблематично назвати актом конституційного правосуддя» (*Okrema dumka* 2003).

Поряд із цим зауважу, що пропрезидентська орієнтація не належить до специфіки пострадянської конституційної юстиції: як відзначає О. Євсєєв, «підвищена лояльність щодо президента» є рисою, до визнання якої загалом схильються також американські дослідники практики Верховного суду США (Yevsieev 2017: 191). Напрошується висновок про те, що загальна логіка поля влади неминуче зближує позиції обох гравців (Президента і КСУ), які займають найвище становище, відповідно, у полі юридичної інтерпретації та в адміністративно-політичному полі. Проте в цьому пункті набувають значення соціокультурні нюанси: технології «обнулення» використовуються конституційною юстицією саме «імітаційних» демократій: Киргизстану (1998), Казахстану (1999), Буркіна-Фасо (2005), Сенегалу (2012), Бурунді (2015), Болівії (2017). Роль же органів конституційної юстиції тут може варіюватися від вирішальної до другорядної, як, наприклад, у Російській Федерації (2020), де КС РФ легітимував уже внесені до конституції зміни щодо «обнулення» строків президентських повноважень.

Іншою справою, в якій Суд реалізував свою монопольну владу над юридичним часом, стало Рішення у справі щодо офіційного тлумачення конституційного положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України» від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016. Ставками у боротьбі виступали часові можливості прийняття Верховною Радою України законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади; інтереси організаторів конституційної реформи у збільшенні власного символічного капіталу в очах міжнародних організацій-донорів; а *de facto* також і часові можливості здійснювати в майбутньому перерозподіл владних повноважень політичних еліт.

Відтак Суд, продемонструвавши далекий від політичної нейтральності активізм і вручену йому Конституцією владу над смыслом її тексту, наважився здійснити перетлумачення загальнозрозумілого смислу конституційної норми. Шість окремих думок, долучених до Рішення, виявили його явну неоднозначність. Так, на думку судді М. Мельника, Суд «втрутився у розв'язання суто політичної проблеми, яка виникла в результаті діяльності відповідних політичних суб'єктів і потребувала політичних засобів вирішення» (*Okrema dumka* 2016). Завдяки цьому рішення, яке вже за самою природою юридичних актів є формою «легітимного символічного насильства» (Burdieu 2007: 81), відбулося не тільки конституційне нормовстановлення: також було унаочнено владу КС над визначеністю тексту Конституції; вкотре продемонстровано найвищий ступінь інтерпретаційної автономії Суду, зокрема і його незалежності від власних попередніх інтерпретацій; зрештою, мала місце чергова демонстрація пропрезидентської політичної спрямованості у практиці КС.

В обох випадках (2003 і 2016 рр.) КС здійснив владу над соціальним часом, джерело якої міститься в його ексклюзивній позиції в ієрархії інтерпретаторів Конституції: всупереч як експертному фаховому розумінню конституційних обмежень, так і буденному здоровому глузду КС створив додаткову часову можливість для здійснення влади Президентом (2003) та зняв темпоральні рамки для можливостей зміни правил політичної гри Главою держави та іншими гравцями (2016). Обидві ситуації являють собою приклади «зміни мисленнєвого простору, пов'язаної зі зміною

простору соціального». За Бурдьє, тут йдеться про таку зміну, яка «забезпечує ексклюзивний контроль над ситуацією» (Burdieu 2005).

Два інших приклади політизації української конституційної юстиції стосуються участі КС в легітимації політичного режиму В. Януковича за допомогою «динамічного тлумачення» Конституції. Ставкою в грі тут виступали самі конституційні правила гри.

У першому з цих рішень у справі щодо можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 КС без аргументованих конституційних пояснень¹ відступив як від букви Основного Закону, так і від власних попередніх рішень. Суд встановив, що право брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій мають не тільки фракції, а й окремі народні депутати України. Бенефіціаром цього Рішення став новообраний Президент України В. Янукович, в інтересах якого актом КС і було легітимізовано переформатування парламентської коаліції.

Друге ж, – це Рішення Суду у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України (*Rishennia* 2010), яке «освятити» перерозподіл конституційних повноважень на користь Глави держави. У Рішенні Суд більше як через чотири роки після набрання ними чинності конституційними змінами від 2004 року вдався до не передбаченого Основним Законом наступного контролю їх конституційності.

Після перемоги Революції гідності офіційна оцінка цьому Рішенню була дана в двох актах політичної юриспруденції – парламенту і Верховного Суду (*Postanova Verhovnoy Rady* 2014, *Postanova Velykoi Palaty Verhovnnoho Sudu* 2018). Згаданою Постановою ВРУ було звільнено з посади п'ятьох призначених за квотою парламенту суддів КС. Останні, як стверджувалося в цьому акті, порушили присягу судді, ухваливши Рішення від 30 вересня 2010 року та деякі інші рішення². Привертає увагу, що згодом, прийнявши Закон «Про очищення влади», парламент не включив суддів КС, які брали участь в ухваленні цього Рішення, до кола тих осіб, що підлягають люстрації, метою якої, однак, було проголошено «недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем» (*Zakon Ukrayiny* 2014). Логіка політичного ринку дозволяє побачити в такій «фігурі замовчування» розрахунок на певну взаємність з боку КС.

Не інакше як відверто політизованими слід визнати низку ухвал Суду про відмову у відкритті конституційного провадження, зокрема ухвалу від 20 квітня 2010 року № 27-у/2010 про відмову у відкритті конституційного провадження стосовно конституційності «харківських угод» (*Uhvala* 2010). Цей документ небезпідставно

¹ У мотивувальній частині Рішення аргументом на користь зміни Судом власного тлумачення Основного Закону стало посилання на факт набрання чинності Законом України "Про Регламент Верховної Ради України", що суперечить формальним основам логіки юридичного поля, визначеної конституційними постулатами про ієрархію нормативних актів.

² Один із звільнених суддів КС (О. М. Пасенюк), оскарживши парламентську Постанову до ВАСУ, зміг довести її протиправність в частині свого звільнення, оскільки не брав участі в ухваленні Рішення КС № 20-рп/2010.

названо «однією із найбільш ганебних сторінок» в історії Суду, оскільки він фактично відкрив шлях для подальшого послаблення національної безпеки України (Shyshkin 2018: 55). Ухвалу було штучно мотивовано тим, що народні депутати, звернулися до КС не за офіційним тлумаченням, а за «фактичною консультацією з правозастосування», надання яких не входить до компетенції Суду.

Драматичні сторінки в історії конституційної юстиції в Україні пов'язані із санкціонуванням у висновках КС внесення змін до Основного Закону в умовах військового конфлікту на території України. Але ж, як відомо, конституційний припис забороняє зміну Конституції України «в умовах воєнного чи надзвичайного стану». Пославшись на формальну відсутність введення в Україні воєнного стану, КС констатував дотримання згаданої норми, проігнорувавши цільове призначення як вказаної заборони, так і своєї місії охоронця недоторканності Конституції (*Vysnovok* 2015). Ці зауваження, вочевидь, стосуються й інших висновків Суду з аналогічних питань, наданих під час воєнних дій на Донбасі.

Явно політизованим і популістським стало і рішення КС від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 у справі щодо «декомунізації», в якому КС на багатьох сторінках обґрунтував легітимність мети оцінюваного ним Закону, проігнорувавши як усталену в конституційній та міжнародній судовій практиці логіку оцінки обмежувальних заходів за критерієм їхньої пропорційності, так і практику ЄСПЛ і позиції Венеційської комісії (*Venice Commission & ODHR* 2015).

Визнання Судом неконституційними низки «антикорупційних» актів Парламенту і Президента, проявлене у рішеннях, ухвалених у період з лютого 2019 по жовтень 2020 р. (*Rishennia Konstytutsiynoho Sudu* 2019a, 2019b, 2020a, 2020b, 2020c; see: Khavroniuk 2020) на перший погляд могло би сприйматися як зміна пропрезидентської орієнтації Суду. Однак робити звідси висновок про «деполітизацію» КС було би явно передчасним. Адже послідовний ланцюжок цих рішень, у поєднанні з нерозглядом Судом низки конституційних подань ще з 2014 – 2015 років (*Proyekt Zelenoi knyhy* 2021), радше може вказувати на активізм, який відповідає інтересам гравців української тіньової економіки, а також торкається особистих інтересів окремих суддів КС.¹ Рішення з питань конституційності кримінальної відповідальності за недекларування доходів від 27 жовтня 2020 року, яке стало своєрідним апофеозом згаданих актів КС, унаочнює нехтування міжнародними стандартами незалежності суддів (*Rishennia* 2020c). Тому радше тут може йтися про метаморфози в характері політизації та ймовірні зміни бенефіціарів рішень КС, але не про його деполітизацію.

Конфлікт між Офісом Президента України В. Зеленського і Судом, який виник після ухвалення щойно згаданого Рішення, унаочнив використання заходів, уже знайомих з історії відносин між главами держави і КС, а також інноваційні юридичні форми боротьби зі своєрідним політико-економічним активізмом Суду. Йдеться про

¹ З цього приводу в Терміновому висновку Венеційської комісії вказувалося: «Хоча усі судді дійсно були потенційно стурбовані, як і стосовно практично всього законодавства, здається, що в цьому випадку у деяких суддів існувала набагато більш пряма, особиста і серйозна заінтересованість у результаті справи...» (*Venice Commission* 2020: para 59).

внесення Президентом до парламенту законопроєкту про припинення повноважень КС і скасування президентських указів про призначення двох суддів Суду, включно з головою Суду О. Тупицьким, – рішень, які суперечить азам логіки юридичного поля (*Ukaz 2021, Zvernennia 2021*).

3. В пошуку соціально-біографічних чинників стратегій поведінки суддів Конституційного Суду

На думку низки вітчизняних правників, причини зниження авторитету Суду мають насамперед особистісний характер (Shyshkin 2018: 14, 711; Vodiannikov 2020; Druzenko 2020). Найбільш різким формулюванням тези про моральнісні витoki проблем КС можна вважати слова відомого українського конституціоналіста, які стали реакцією на прийняття Судом Рішення № 13-р/2020:

Українська Конституція... містить цінності, принципи і інструменти, що здатні її захистити. Але якщо ці інструменти опиняються у руках негідників, ми отримуємо феномен «вбивства Конституції». (Vodiannikov 2020)

В аналітичному матеріалі Центру політико-правових реформ серед ключових проблем діяльності КС вказується на низьку політичну культуру суддів, а також на присутність у його складі суддів, до яких «є суспільні претензії щодо доброчесності та професійності» (*Proyekt Zelenoї knyhy 2021*). З цього приводу висловилась також і Венеційська комісія у наданому на запит Президента України Терміновому висновку щодо реформи Конституційного Суду:

...процедури призначення, що застосовуються трьома органами призначення, не забезпечують найвищого рівня моральної та професійної кваліфікації кандидатів. (Venice Commission 2020: para.74)

На поведінку суддів КС в полі конституційної юстиції впливають групові габітуси, набуті, зокрема, сформовані у їхній попередній професійній кар'єрі в юридичному, бюрократичному та/або політичному полях. Уже згадуваний «принцип відповідності форм габітусу соціальним групам і класам» надає важливе значення тим позиціям у соціальній структурі, які інтеріоризуються у процесі соціалізації особистості. Для виявлення структур, які мають знайти відбиток в схемах сприйняття і оцінювання соціальної реальності суддями КС, як видається, можуть становити інтерес біографічні характеристики суддів КС і, зокрема, тих із них, які в різні періоди обіймали посаду Голови КС.

Голова КС, який, як вважається, є «не стільки процесуальною, скільки політичною фігурою» (Yevsiseev 2013: 169), тим не менш, фактично має додаткові ресурси владного впливу на конституційне судочинство, найважливішим із яких є можливість формування порядку денного засідань Суду.

З огляду на це видається не випадковою підвищена увага з боку Глави держави до виборів Голови Суду. Так, відомо, що у зв'язку із початком функціонування Суду в 1996 році «саме на Банковій було сформовано керівне ядро КС, проведена відповідна робота, у результаті якої головою Суду став І. Тимченко, а його заступниками –

генерали¹ В. Розенко і В. Німченко» (Myronenko 2011: 549). Існують також достатні підстави вважати, що обраний Головою КС 2006 року І. Домбровський був «людиною, яка користувалася особливою прихильністю з боку Президента» (Myronenko 2011: 610). Мабуть, можна припускати таку прихильність з боку новообраного Президента і до А. Головіна², обраного Головою КС в липні 2010 року у процесі організаційної підготовки до скасування політреформи 2004 р.

Ці обставини підтверджують привілейовану позицію Глави держави як носія низки найвагоміших формальних і неформальних ресурсів впливу у боротьбі за владу над полем конституційної юстиції. При цьому в українських реаліях патрон-клієнтарні та інші структури особистісної залежності стають каналами трансляції ресурсів владного впливу на Суд.

Аналіз даних, розміщених на офіційному веб-сайті Суду, свідчить, що із 14 суддів КС, які очолювали КС (включно із виконуючими обов'язки Голови Суду) з 1996 року по теперішній час, 6 осіб, які обіймали посаду Голови Суду, у радянський період працювали суддями, в органах прокуратури – 3, в радянських органах державної безпеки – 1; троє голів КС мали попередній досвід роботи в Раді Міністрів УРСР. Не зайве звернути увагу, що згідно з практиками радянського періоду, перебування на згаданих посадах, так само як і перебування на посаді професора юридичного вишу, зазвичай передбачало членство у КПРС.

8 голів КС були колишніми суддями зі значним стажем суддівської діяльності (від 20 до 33 років); 5 – колишніми співробітниками прокуратури зі стажем від 4 до 9-и років, а один з голів Суду мав у своєму послужному списку 26 років стажу в органах державної безпеки. Семеро голів КС до свого обрання/призначення в Суд обіймали посади голів чи заступників голів судів різного рівня, керівні посади в органах прокуратури та СБУ; двоє – адміністративні посади в Уряді. Двоє очільників КС мали звання генерал-майора міліції і генерал-лейтенанта юстиції запасу. Поряд із цим лише троє вихідців із академічного поля, які в минулому перебували на посадах професорів права, стали очільниками Суду.

Це свідчить про відносно незначну вагу «наукового» капіталу при визначенні претендентів на посаду голови Суду. У більшості випадків значно більше значення мали, радше, такі чинники як досвід керівної роботи і особиста лояльність до Глави держави. Поряд із цим існують підстави припускати, що соціальні позиції, які у судовому, правоохоронно-силовому і адміністративно-бюрократичному полях тривалий час обіймали майбутні очільники КС, не могли не долучитися і до формування їхніх габітусів. Тією ж мірою, якою статус голови Суду дозволяє впливати на стратегію і правову політику КС, ці габітуси, так чи інакше, знаходять свій опосередкований вияв і в рішеннях Суду.

В аналітичних матеріалах, присвячених динаміці персонального складу КС, відзначається, що з 1996 по 2013 рік «суддівська» складова в структурі КС збільшилася

¹ Суддя КС В. Розенко мав звання генерал-полковника міліції, а суддя КС В. Німченко – генерал-полковника юстиції.

² А. Головін мав звання генерал-лейтенанта юстиції запасу.

від однієї третини до двох третин. На початку роботи Суду особи, які на момент призначення працювали на державній чи дипломатичній службі, становили п'яту частину суддів; періодично до складу Суду призначались прокурори та інші правники. З 2014 року колишні співробітники прокуратури до складу Суду не призначалися. Найбільше суддів та колишніх суддів у складі КС було у 2013 році – 11. У тому ж складі перебували троє науковців, двоє політиків та прокурор (Berko & Savychuk 2020).

Виконане мною порівняння соціально-біографічних даних суддів КС дозволяє дійти висновку, що серед складу колегій суддів КС, які приймали згадані вище політизовані рішення Суду, від 5 до 8 суддів КС раніше були суддями, від 6 до 10 – також або виключно були співробітниками прокуратури, правоохоронних і силових структур, від 3 до 6 – були також або виключно вихідцями з академічного середовища. Звідси випливає, що десять голосів, які згідно із законом необхідні для прийняття Судом рішення, в принципі можуть бути подані самими лише колишніми представниками судових і правоохоронних органів.

Практики радянських правоохоронних органів і судів, які здебільшого діяли як складові репресивного механізму держави і як органи вибіркового правосуддя, потребували від правоохоронців і від суддів безумовного конформізму стосовно позицій і вказівок політичної влади. Ці практики утворювали стиль роботи радянської судово-правоохоронної системи і формували групові габітуси службовців правоохоронних органів і суду. За посередництва згаданих габітусів означений владно-управлінський стиль транслювався у пострадянську діяльність цих органів, які, хоча й позбулися опіки з боку КПРС, однак при цьому загалом зберегли відкритість до впливів з боку інших агентів політичного та економічного полів.

Звісно, сама по собі наявність у біографії судді КС стажу роботи в правоохоронній чи судовій системі, зокрема в радянський період, не задає однозначно його габітус і, тим більше, позицію у конкретній справі. І хоча тут може йтися не стільки про детермінуючі, скільки про індикативні та ймовірнісні фактори впливу соціально-структурних умов на поведінку судді, вже сам стиль аргументації абсолютної більшості актів Суду, який відрізняє формалістичну бюрократизовану логіку судового правозастосування від стилю філософствування, властивого саме конституційній інтерпретації) підтверджує слушність припущень про роль цього впливу.

В роки президентства Л. Кучми мережеві неформальні практики, позначувані термінами «відомчість» і «місництво», стали основою формування кланових регіональних олігархічних угруповань, з яких до місцевої та центральної влади рекрутувалися політичні еліти (Glazunov 2011: 126–146).

Вплив «відомчості» і «місництва» може бути прослідковано як у процесах формування персонального складу КС, так і, можна припустити, непрямым чином – у його діяльності. Так, серед суддів, які ухвалювали Рішення Суду про скасування політреформи 2004 року, вихідцями з Донеччини були судді А. Головін, С. Вдовіченко, В. Овчаренко, Н. Шаптала. В Поясненнях Уряду, наданих у справі «Полях та інші проти України», зазначалося:

Прийшовши до влади, він (В. Янукович – *С.Р.*) розпочав консолідування влади. Зокрема, він призначив чотирьох нових суддів Конституційного Суду України і, таким чином, сформував прихильну до нього більшість. (Case of Polyakh 2019, para. 231–234)

В процесі організаційної підготовки до ухвалення цього Рішення, на початку вересня 2010 протягом одного тижня КС задовольнив заяви про відставку чотирьох суддів КС, і вже через кілька днів з'їзд суддів призначив чотирьох нових суддів КС. Та обставина, що професійна кар'єра більшості із новопризначених суддів територіально була пов'язана зі Сходом та Півднем України, стала нагодою для критики цих призначень з боку «прозахідної» політичної опозиції (Myropenko 2011: 821). Проте визначальний вплив на ціннісні орієнтації і поведінкові стереотипи суддів КС чинить, звісно ж, не територіальне походження, а тривалий досвід попередньої практичної діяльності, який зазвичай був пов'язаний із залученням до неформальних практик, типових для радянської системи управління.

У пострадянських реаліях винятковість статусних привілеїв суддів КС і процедурні гарантії їхньої незалежності¹ роблять суддів малочутливими до «віри і надій» фахового правничого середовища і до суспільних очікувань, а небезпека інституціоналізації «судової аристократії, яка не реагує на людей» (Bihun 2021: 172) може перетворюватися на реальність. За таких умов радше не типові, а виняткові моральнісні якості конституційних суддів як юридичної «еліти еліт» могли би виступати певним запобіжником проти використання ними юрисдикційних повноважень із цілями, відмінними від тих, із якими вони надані. Це підтверджує необхідність вдосконалення механізмів конкурсного відбору майбутніх охоронців конституції з урахуванням рекомендацій, наданих Венеційською комісією.

Висновки

Конституційне правосуддя є місцем перетину силових ліній політичного та юридичного полів і водночас – місцем боротьби за смисл Основного Закону. В цій боротьбі ставкою стає конституційність актів публічної влади, а логіка політичної доцільності конкурує із логікою пошуку справедливого балансу інтересів.

У пострадянському соціальному просторі смисл принципу верховенства права є імпортом товаром, призначеним як для фахового, так і для широкого вжитку. Європейські стандарти якості цього товару створюються кращими практиками конституційних судів і міжнародних судових установ та визнаються його кваліфікованими національними користувачами – спільнотою правознавців та

¹ В результаті конституційної судової реформи 2016 року і ухвалення у 2017 році нового Закону про КС судді КС отримали нові процедурні і матеріально-фінансові гарантії їхньої незалежності і, відповідно – статусні привілеї: так, без згоди самого КС суддю КС не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину; рішення про звільнення з посади судді КС Суд ухвалює щонайменше двома третинами від його конституційного складу; Посадовий оклад судді КС встановлюється у розмірі посадового окладу судді Верховного Суду, який, своєю чергою, становить 75 прожиткових мінімумів для працездатних осіб тощо.

юристів-практиків. Узгодженість із цими стандартами формує авторитет рішень Конституційного Суду.

Політичність предмету конституційної юстиції є її сутнісною та невід'ємною рисою. Натомість поняття «політизації» пов'язується з недоліками процесу виробництва конституційних смислів, легітимністю рішень Суду і оцінкою розміру символічного капіталу довіри до нього. Політизація приховується в мотивах ухвалення рішень Конституційним Судом – мотивах, які можуть виникати в результаті використання ресурсів владного впливу на Суд. Вона виявляється в очевидних відхиленнях від логіки юридичного поля на користь політичної доцільності, в тих актах Конституційного Суду, які стають лише зовнішньою юридичною формою для позаправового і неправового змісту. Такі відхилення, своєю чергою, зумовлені розподілом ресурсних можливостей і розташуванням позицій у полі державної влади Конституційного Суду, Глави держави та інших гравців цього поля.

Виняткова складність проблеми деполітизації конституційного правосуддя в Україні полягає в поєднанні двох груп чинників: а) факторів, притаманних будь-якій правовій системі: неможливості нейтралізувати вплив ціннісних установок суддів на здійснення судочинства і в прихованих формах тиску на суд; б) впливі специфічних соціокультурних умов: структур особистісної, зокрема патрон-клієнтарної залежності – каналів трансляції владного впливу на Суд, а також правового нігілізму ключових політичних акторів.

Як відтворення в практиці Конституційного Суду пропрезидентської орієнтації, так і виконання ним ролі самостійного гравця в політичному чи економічному полях однаково суперечать суспільним очікуванням, що ґрунтуються на моделі незалежного конституційного правосуддя. Звідси постає й триваюча криза легітимності конституційної юстиції в Україні.

Інституційними засобами, які певним чином сприятимуть виходу з кризового стану, як видається, могли би стати: запровадження прозорої процедури конкурсного відбору всіх кандидатів в судді Конституційного Суду України, в якій предметом перевірки мають бути конституційно-правова фаховість та найвищий рівень моральної репутації; збільшення питомої ваги наукового капіталу в складі Суду за рахунок встановлення відповідних професійних квот; обрання суддів кваліфікованою більшістю голосів, а також залучення до складу конкурсної комісії авторитетних міжнародних експертів.

Бібліографія:

- Avakyan, Suren. (2014). *Konstitutsionnoe pravo Rossii* [from Rus.: Constitutional Law of Russia]. Tom 1. Moskva: Norma INFRA-M.
- Berko, Stepan, Savychuk, Oleh. (2020). *Khto staie suddiamy Konstytutsiinoho Sudu i chomu vony ne zakhyshchaiut Konstytutsiiu?* [from Ukr.: Who become Constitutional Court Judges and why they don't defend the Constitution]. *DeluRe*, 24 December. Available at <https://dejure.foundation/library/khto-staie-suddiamy-ksu> (accessed 30 May 2021).
- Bihun, Viacheslav. (2021). *Dobrochesnist i pravosuddia. Filocofii. Teorii. Praktyka* [from Ukr.: Integrity and Justice. Philosophy. Theory. Practice]. Kyiv : Interservis.
- Boryslavska, Olena, Granat, Mirosław. (2021). Independence of Constitutional Justices: Stumbling Blocks in Ukraine and Poland. *Access to Justice in Eastern Europe*, 2(10) . Available at http://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1619772709.pdf (accessed 30 May 2021).
- Bryntsev, Vasyl. (2013–2015). *Sudovi konstytutsionalizm v Ukraini: doktryna i praktyka formuvannia: u dvokh knykhakh* [from Ukr.: Judiciary Constitutionalism in Ukraine: Doctrine and Practice of its formation: in two books]. Kharkiv: Pravo.
- Burdie, Pier. (2002). *Formy kapitala* [from Rus.: Pierre Bourdieu. The forms of capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya. Elektronnyy zhurnal*, Vol. 3(5): 60–75, November. Available at <http://www.ecsoc.msses.ru> (accessed 30 May 2021).
- Burdie Pier & Vakan Loik. (2015). *Refleksyvnna sotsiologhiia* [from Ukr.: Pierre Bourdieu, Loic Wacquant. Reflexive Sociology]. Kyiv: Meduza.
- Burdie, Pier. (2007). *Sotsialnoe prostranstvo i simvolicheskaya vlast* [from Rus.: Pierre Bourdieu. Social space and symbolic power]. V *Sotsiologiya sotsialnogo prostranstva* [from Rus.: In Sociology of social space]. Sankt Peterburg: Aleteia.
- Burdie, Pier. (1993). *Sotsiologiya politiki* [from Rus.: Sociology of politics]. M.: Socio-Logos.
- Burdie, Pier. (1999). *Duh gosudarstva: genezis i struktura biurokraticeskogo polia* [from Rus.: Spirit of the state: genesis and structure of the bureaucratic field]. Available at <http://bourdieu.name/content/burde-duh-gosudarstva-genezis-i-struktura-bjurokraticeskogo-polja> (accessed 30 May 2021).
- Burdie, Pier. (2005). *Vlast prava. Osnovyi sotsiologii yuridicheskogo polia* [from Rus.: The power of Law. Fundamentals of the sociology of the legal field]. Available at <http://bourdieu.name/content/burde-socialnoe-prostranstvo-polja-i-praktiki> (accessed 30 May 2021).
- Case of Polyakh and Others v. Ukraine*. (2019). Strasbourg, 17 October. HUDOC database, 17 October. Available at <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-196607%22%5D%7D> (accessed 30 May 2021).
- Dekret Vremennogo pravitelstva Kyrgyzskoy respubliki* [From Rus.: Decree of the Kyrgyz Provisional Government], 12 April 2010 No. 2. (2010). Ministerstvo yustitsii Kyrgyzskoy respubliki, 12 April. Available at <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202766> (accessed 30 May 2021).
- Druzenko, Gennadii. (2020). *Sudokratia: Chy potriben Ukraini Konstytutsiinyi sud?* [from Ukr.: Judgiocracy: Does Ukraine need a Constitutional Court?] *Glavkom*, 31 October. Available at https://glavcom.ua/columns/gennadiy_dru-zenko/sudokratiya-chi-potriben-ukrajini-konstituciyniy-sud-715024.html (accessed 30 May 2021).
- Egorov, Sergey. (1989). *Politicheskaya yurisprudentsiya v SShA*. [from Rus.: Political jurisprudence in the USA]. Moskva: Nauka.
- Fisun, Alexandr. (2006). *Demokratiya, neopatrimonializm i globalnyie transformatsii* [from Rus.: Democracy, neo-patrimonialism and global transformations]. Kharkov: Konstanta.

- Glazunov, Vladimir. (2011). Oligarhicheskie transformatsii [from Rus.: Oligarchic transformations]. Zaporozhie: KPU.
- Grigoriev, Ivan. (2017). Strategicheskiy podhod k sudebnoy politike i sootnoshenie vnutrennih i vneshnih institutov v organizatsii sudebnoy vlasti [from Rus.: Strategic Approach to Judicial Policy and the Relationship of Internal and External Institutions in the Organization of the Judiciary]. *Politiia* 1(84): 159–174.
- Guarnieri, Carlo, Pederzoli, Patrizia. (2002). *The Power of Judges: A Comparative Study of Courts and Democracy*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Hultai, Mykhailo. (2017). Istorychni vytoky vitchyznianoho konstytutsionalizmu : zvychai, tradytsii, pamiatky prava ta filosofski kontseptsii [from Ukr.: Historical origins of the native Constitutionalism: customs, traditions and philosophical conceptions]. Kyiv: Yurinkom Inter.
- Helmke, Gretchen & Levitsky, Steven (ed). (2006). *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Holovan, Ihor. (2010). Deiaki problemy vykonannia rishen Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [from Ukr.: Some problems of enforcement of judgements of the Constitutional Court of Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*, 6: 132–141.
- Khavroniuk, Mykola. (2020). V ochikuvanni «nekonstytutsiinosti» vsoho... [from Ukr.: In anticipation of the "unconstitutionality" of everything ...]. *Dzerkalo tyzhnia*, 9 September, <https://zn.ua/ukr/LAW/v-ochikuvanni-nekonstitutsijnist-vsoho.html> (accessed 30 May 2021).
- Khovanskaya, Anna. (2010). Politicheskaya yurisprudentsiya: postklassicheskiy analiz sudebnykh resheniy i ideya legitimnosti [from Rus.: Political jurisprudence: post-classical analysis of court decisions and the idea of legitimacy]. *Sravnitelnoe konstitutsionnoe obozrenie* 1(74): 5–19.
- Koziubra, Mykola. (2005). Pravo, polityka, pravosuddia: zarubizhnyi ta vitchyzniani dosvid vzaiemovidnosyn [from Ukr.: Law, politics, judgement: foreign and national experience of relation] *V Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky* 38: 3–8.
- Kozlova, Ekaterina & Kutafin, Oleg. (2008). *Konstitutsionnoe pravo Rossii* [from Rus.: Constitutional Law of Russia]. Moskva: Prospekt.
- Livyi bereh. (2019). Ukraintsi staly poblazhlyvishymy do porushen Konstytutsii, – opytuvannia. *Livyi bereh*, 26 June. Available at https://lb.ua/news/2019/06/26/430559_ukraintsi_stali_bolee.html (accessed 30 May 2021).
- Loughlin, Martin. (2016). Political jurisprudence. *Jus Politicum: Revue de Droit Politique*, 16. Available at http://eprints.lse.ac.uk/67311/1/Loughlin_political%20jurisprudence_2016.pdf (accessed 30 May 2021).
- Malyshev, Borys & Kyrychenko, Yuliia. (2016). Vplyv konstytutsiinoho sudochynstva na zakonodavchu diialnist Verkhovnoi Rady Ukrainy [from Ukr.: Constitutional justice's impact on legislative activity of Verkhovna Rada of Ukraine]. *Chasopys Parlament*, 4. Available at <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Parlament-4-4.pdf> (accessed 30 May 2021).
- Maslovskaya, Elena & Maslovskii, Mikhail. (2015). Kontseptsiya yuridicheskogo polya i sovremennaya sotsiologiya prava [from Rus.: The theory of juridical field and contemporary sociology of law] *Sotsiologiya vlasti* 27(2): 48–65.
- Médard, Jean-François. (1976). Le rapport de clientèle: du phénomène social à l'analyse politique. *Revue Française de Science Politique* 26(1): 103–131.
- Myronenko, Oleksandr. (2011). Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: istoriia i suchasnist, doktryna i praktyka [from Ukr.: Constitutional Court of Ukraine: History and Contemporary, Doctrine and Practice]. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho.

- Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Melnyka M.I.* [From Ukr.: Dissent opinion of Judge Melnik], (2016). Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy, 22 March. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nca1d710-16#n2> (accessed 30 May 2021).
- Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Savenka M.D.* [Dissent opinion of Judge Savenko], (2003). Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy, 23 December. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na22d710-03#Text> (accessed 30 May 2021).
- Ovsepyan, Zhanna. (1996). Sudebnyiy konstitutsionnyiy kontrol v RF: problemyi depolizatsii [from Rus.: Judicial constitutional control in the RF: problems of depoliticization]. *Gosudarstvo i pravo* 1: 32–33.
- Popov, A. (2006). Nuzhen li Ukraine Konstitutsionnyiy Sud [from Rus.: Does Ukraine need a Constitutional Court?]. 2000: *Ezhenedel'nik* 8–14 dek. 7.
- Postanova Velykoi Palaty Verhovnoho Sudu* [From Ukr.: Decision of the Grand Chamber of the Supreme Court]. (2018). 14 March, No. 800/120/14. (2018). Yedyni derzhavnyi reistr sudovykh rishen. Available at <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73195164> (accessed 30 May 2021).
- Postanova Verhovnoyi Rady Ukrainy* [From Ukr.: Decree of the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2014). 24 February, No. 775-VII. (2014). Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy, 25 February. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/775-18#Text> (accessed 30 May 2021).
- Proyekt Zelenoi knyhy konstytutsiinoi reformy v Ukraini* [From Ukr.: The Draft of the Green Book of the Constitutional Reform in Ukraine] (2021). Centre of Policy and Legal Reform, 25 May. Available at <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/05/Proiekt-Zelenoi-knyhy.pdf> (accessed 30 May 2021).
- Rabinovych, Serhii. (2013). Neformalni praktyky publichnoi vlady yak forma dii faktychnoi konstytutsii [from Ukr.: Informal Practices of Public Authority as a Form of the Factual Constitution Operation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy* 3(74): 108–116.
- Rabinovych, Serhii. (2020). Pravo z (ne)prava: mifologiya konstytutsiynoyi revolyutsii [from Ukr.: Lawful out of (Un)lawful: Mythology of the Constitutional Revolution]. *Filosofii prava i zahalna teoriia prava* [from Ukr.: Philosophy of Law and General Theory of Law] 1: 71–89.
- Radaev, Vadim. (2002). Ponyatie kapitala, formy kapitala i ih konvertatsiya [from Rus.: The concept of capital, forms of capital and its convertation]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya* 4: 20–32.
- Rishennia Druhoho senatu Konstytutsiinoho sudu* [From Ukr.: Decision of the Second Senate of the Constitutional Court of Ukraine], (2019), 5 June, No. 4-r(II)/2019 (2019). Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy, June. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-19#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (1999), 29 December, No. 11-pn/1999. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (2010), 30 September, No. 20-pn/2010. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy, October. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine], (2019a), 26 February, No.1-r/2019. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy, March. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine], (2019b), 16 July, No. 9-p/2019. Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>

- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (2020a), 11 June, No. 7-r/2020. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (2020b), 28 August, No. 9-r/2020. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-20#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Decision of the Constitutional Court of Ukraine] (2020c), 27 October, No. 13-r/2020. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy, October. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text> (accessed 30 May 2021).
- Rosenblum, Victor. (1955). *Law as a Political Instrument*. New York: Random House.
- Savchyn, Mykhailo. (2020). Pro demokratychnu pidzvitnist suddiv i ne tilky [From Ukr. About democratic accountability of judges and not just about it]. *Zbruc*, 30 October. Available at <https://zbruc.eu/node/101244> (accessed 30 May 2021).
- Savenko, Mykola (2001). Nezalezhnist suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [from Ukr.: Independence of a judge of the Constitutional Court of Ukraine]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* 1: 75–83.
- Selivanov, Anatolii. (2006). *Verkhovenstvo prava v Konstytutsiinomu pravosuddi: Analiz konstytutsiinoi yurysdyksii* [from Ukr.: The Rule of Law in the Constitutional Justice: the Analysis of the Constitutional Judicature]. Kyiv, Kharkiv: Akademia pravovyh nauk Ukrainy.
- Serdiuk, Oleksandr. (2007). *Sotsiologichnyi pidkhid v suchasnomu pravoznavstvi: piznannia sotsialnosti prava* [from Ukr.: Sociological approach in Modern Jurisprudence: Cognition of the Socialness of Law]. Kharkiv: Yashma.
- Sajo, Andrash. (1999). *Samoohranychenye vlasti. Kratkyi kurs konstytutsyonalizma* [from Rus.: Limiting Government. An Introduction to Constitutionalism]. Moskva: Yurist.
- Shapoval, Volodymyr. (1997). *Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain* [from Ukr.: Constitutional Law of Foreign Countries]. Kyiv: Artek, Vyshcha shkola.
- Shmatko, Nataliia. (1998). "Gabitus" v strukture sotsiologicheskoy teorii [from Rus.: "Gabitus" in the structure of Sociological Theory]. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*, Vol. 1, 2. Available at http://bourdieu.name/content/shmatko-na-gabitus-v-strukture-sociologicheskoy-teorii#_edn2 (accessed 30 May 2021).
- Shyshkin, Viktor. (2018). Chomu ya buv proty. «Okremi dumky» suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [from Ukr.: Why I was against. "Separate opinions" of a judge of the Constitutional Court of Ukraine]. Kyiv: Tempora.
- Slidenko, Ihor. (2020). The politicization of the constitutional courts: causes and consequences. In *Constitutional Justice and Politics: International Congress on European and Comparative Constitutional Law* (Regensburg, 14–15 October 2016). Kosice, 221–223.
- Suddi KSU poperednikh kadentsii* [From Ukr.: Former constitutional judges]. *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy*. Ofitsiinyi vebseit, May 2021. Available at <https://ccu.gov.ua/storinka/suddi-ksu-poperednih-kadency> (accessed 30 May 2021).
- Teslenko, Myroslava. (1999). *Vzaiemozviazok prava i polityky v diialnosti Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. [from Ukr.: Relationship between law and policy in the practice of the Constitutional Court of Ukraine]. *Pravo Ukrainy* 10: 11–13.
- Uhvala Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Ruling of the Constitutional Court of Ukraine], (2010), 20 April, No. 27-u/2010. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v027u710-10#Text> (accessed 30 May 2021).

- Ukaz Prezydenta Ukrainy* [From Ukr.: Decree of the President of Ukraine], (2021), 27 March, No. 124/2021. Ofitsiynyi vebportal parlamentu Ukrainy, March. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124/2021#Text> (accessed 30 May 2021).
- Venice Commission. (2019). Opinion on the constitutional situation with particular reference to the possibility of dissolving parliament: adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21–22 June 2019). CDL-AD(2019)012. Council of Europe. Official website, June. Available at [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)012-e) (accessed 30 May 2021).
- Venice Commission. (2020). Urgent opinion on the reform of the Constitutional Court. Issued pursuant to Article 14a of the Venice Commission's Rules of Procedure. CDL-PI(2020)019, 10 December 2020. Council of Europe. Official website. Available at [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)019-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)019-e) (accessed 30 May 2021).
- Venice Commission & ODIHR. (2015). Draft joint opinion on the law of Ukraine on the condemnation of the communist and national socialist (Nazi) regimes and prohibition of propaganda of their symbols. (2015). Council of Europe. Official website. Available at [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(2015\)050-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2015)050-e) (accessed 30 May 2021).
- Venice Commission & the Directorate General of Human Rights and Rule of Law of the Council of Europe. (2020). Urgent Joint Opinion on the legislative situation regarding anti-corruption mechanisms following Decision no. 13-r/2020 of the Constitutional Court of Ukraine, issued pursuant to article 14a of the Venice Commission's rules of procedure. CDL-PI(2020)018-e. Strasbourg, 9 December 2020. Council of Europe. Official website. Available at [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)018-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)018-e) (accessed 30 May 2021).
- Vodiannikov, Oleksandr. (2020). Vbyvstvo Konstytutsii [from Ukr.: Murder of the Constitution], October, 30. Available at https://rus.lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/469462_vbyvstvo_konstitutsii.html (accessed 30 May 2021).
- Vovk, Dmytro. (2020). Teolohiia radianskoho prava [from Ukr.: Theology of Soviet Law]. *Filosofiiia prava i zahalna teoriia prava* 1: 53–86.
- Vysnovok Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [From Ukr.: Opinion of the Constitutional Court of Ukraine], (2015), 15 June, No. 1-v/2015. Ofitsiynyi vebportal parlamentu Ukrainy. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v001v710-15> (accessed 30 May 2021).
- Yevsieev, Oleksandr. (2016). Konstytutsiine sudochynstvo u psykholoho-kulturnomu vymiri. [from Ukr.: Constitutional legal proceedings: psychological and culture aspects]. *V Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [From Ukr.: Legal and political culture of the Ukrainian society in terms of the modernization of political and legal life], Trebin Mykhaylo (red.), Kharkiv: Pravo, 253–313.
- Yevsieiev, Aleksandr. (2019). Nezakonnoe obogashchenie: vzglyad s Zhilyanskoy: Kommentariy k Resheniyu Konstitutsionnogo Suda Ukrainy ot 26 fevralya 2019 goda no. 1-r/2019 [from Rus.: Illegal enrichment: perspectives from Zhylianskaya: Commentary to the decision no. 1-r/2019 of the Constitutional Court of Ukraine from February 26, 2019]. *Sravnitel'noe konstitutsionnoe obozrenie*, 28(3): 127–140.
- Yevsieiev, Aleksandr (red). (2017). Politizatsiya konstitutsionnykh institutov v sovremennyiy period: sravnitelno-pravovoe issledovanie [from Rus.: The zolitization of constitutional institutes: comparative legal research]. Kharkov: Yurait.
- Yevsieiev, Aleksandr. (2013). Psihologiya konstitutsionnogo sudoproizvodstva [from Rus.: The psychology of constitutional legal proceedings]. Kharkov: Yurait.

Zakon Ukrainy "Pro oschyschennya vlady" [From Ukr.: Law of Ukraine "On Lustration"], (2014), 16 September, No. 1682-VII Pro ochyshchennia vlady. (2014). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy, 18 September. Available at <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (accessed 30 May 2021).

Zvernennia Rady suddiv Ukrainy do Prezidenta Ukrainy shchodo nedopushchennia vyslovliuvan, yaki mozhut pidirvaty nezalezhnist sudovoi vlady abo doviru suspilstva do nei (2021). [From Ukr.: Address of the Council of Judges of Ukraine to the President of Ukraine about Inadmissibility of remarks Which Can to undermine the independence of the judiciary or public confidence in it]. Council of Judges of Ukraine, July, 15. Available at <http://rsu.gov.ua/en/news/rada-suddiv-ukraini-provela-pozacergove-zasidanna> (accessed 19 July 2021).